

Юрій Клоновський
(Чернівці)

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЛЮТЕРАНСЬКОГО РУХУ У СТАНИСЛАВІВСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ 1924–1939 РР.

У статті проаналізовано історію виникнення та становлення протестантського руху у Станіславівському воєводстві в (1924–1939 рр.). Висвітлюється його специфіка та своєрідність з врахуванням звичаєвої та традиційної культури регіону. Зазначається, що регіональний рух є специфічним саме для цього регіону, оскільки відображає менталітет населення краю. Особливістю наведених автором джерел й історіографії є розкриття маловідомих подій становлення протестантизму у Станіславівському воєводстві.

Ключові слова: культура, джерела, протестантський рух, Станіславів, церква, лютерани, Цеклер.

The article analyzes the history of the emergence and formation of the Protestant movement in the Stanisławów Voivodeship in 1924–1939. Its specificity and originality are highlighted, taking into account the customary and traditional culture of the region. It is noted that the regional movement is specific to this region, as it reflects the mentality of the population of the region. The peculiarity of the sources and historiography cited by the author is the disclosure of little-known events of the formation of Protestantism in the Stanisławów Voivodeship.

Key words: sources, historiography, Protestant movement, Stanisławów, archive.

Актуальність проблеми. Сучасний стан розвитку українського суспільства базується на традиціях, які формувалися протягом декількох історичних періодів. Окремою епохою в житті частини західноукраїнських земель можна вважати історію Східної Галичини у складі II Речі Посполитої. Важливим компонентом духовної культури українського народу цього періоду є його релігійні звичаї, які в більшості випадків асоціюються з домінуючими в досліджуваному регіоні греко-католицизмом та православ'ям. Однак, не варто залишати поза увагою феномен українського протестантизму, який, нарівні з історично-традиційними конфесіями, спричинився до формування релігійного світогляду місцевого населення. Окрім того, представники лютеранських течій були носіями націотворчих ідей, активними учасниками суспільно-політичних і культурних процесів. Протестантські конфесії виступили в ролі консолідуючої сили для значної частини українського населення регіону.

Найбільш виразно у Станіславівському воєводстві проявляється діяльність євангельської церкви. Яка прагнула до участі у суспільно-політичних процесах українського населення Станіслава, виявила значний націозберігаючий потенціал. Конфесія намагалась стимулювати ріст національної самосвідомості та державницького менталітету в середовищі своїх прихильників, будувала свою культуру та позакультуру практику на основі українських релігійних традицій, через звернення до рідної мови. Дослідження історії євангельського руху має самодостатню наукову цінність, оскільки конфесія є органічною і невід'ємною частиною української історії та сучасності. З проголошенням державного суверенітету України відбувається процес відродження і повернення до легального існування євангельських осередків.

Аналіз публікацій з проблеми. На сьогоднішній день вагомий внесок у розвиток проблеми зробили такі дослідники: О. Домбровський, В. Любащенко, І. Монолатій, П. Середжук, Р. Соловій. Так у роботах О. Домбровського висвітлено становлення протестантського руху в Західній Україні на початку ХХ ст., особливістю роботи є те, що автор відобразив історію церкви від її становлення до 1939 року.

Витоки протестантизму детально описано у роботах В. Любащенко. Тенденції етноконфесійних відносин розкрито І. Монолатієм. Внесок німців у розвиток протестантизму Галичини вивчено П. Сіреджуком. Релігійну та культурно-освітню діяльність протестантської церкви у Галичині представлено дослідженнями В. Соловія. Підкреслюючи наукову цінність цих досліджень для розкриття правдивої історії протестантської церкви, однак зазначимо важливість і необхідність подальшого вивчення джерельної бази проблеми, введення у науковий обіг невідомих раніше архівних джерел.

Мета статті: висвітлити історію становлення протестантизму в Станиславівському воєводстві в 1924–1939 рр.

Виклад основного матеріалу. Через рік після закінчення Першої світової війни Україна все ще залишалася театром воєнних дій. Битва української добровольчої армії за незалежність Західної України була програна. Польська армія воювала проти радянської армії в Галичині. У цей період з врахуванням фінансових труднощів, голоду та епідемії тифу переможений український народ тихо, майже непомітно, повертався до своїх внутрішніх цінностей. Поширювалося релігійне відродження, яке призвело до унії з Союзом церков євангельсько-аузбурського та гелветського визнання (СЦАГ).

Зауважимо, що на південь від Коломиї в Печеніжинському повіті релігійна реформація почалася в маленькому селі Молодятин, куди повернувся з російського полону селянин Роман Кваснюк. Там, у таборі, він тісно спілкувався з лютеранами, які разом читали Біблію і проводили богослужіння, Кваснюк був зворушений євангельськими посланнями. Як і більшість українців, він майже ніколи не мав можливості читати Біблію в греко-католицькій церкві. Повернувшись додому, він придбав українську Біблію і запрошував сусідів до себе додому, щоб її читати. На ці заходи приходило все більше і більше селян. Бажання мати Біблію українською мовою зростало в оточенні Кваснюка. Добре, що греко-католицький сільський священик з власної ініціативи замовив декілька Біблій українською мовою і продавав їх серед своїх парафіян, не усвідомлюючи наслідків цього кроку. Тепер ті, хто не говорив російською мовою, могли читати Біблію самостійно. Лютеранський рух викликав негативну реакцію з боку греко-католицької (уніатської) церкви. Дискусії з місцевим священиком і серйозні сутички з іншими парафіянами були звичайним явищем.

Характерно, що у 1922 році під час Великодніх свят, протягом трьох днів перед церквою тривала гаряча дискусія між послідовниками Кваснюка та іншими парафіянами про відносини між Католицькою Церквою і новим вченням. Результатом конфлікту стало переслідування з боку офіційної церкви. Послідовники Кваснюка були засуджені строком від двох до п'яти місяців ув'язнення за нібито образу Католицької Церкви, знуцання над символами, образами святих і пропаганду. Таким чином, лютеранська церква отримала своїх перших мучеників¹.

Одночасно, стимульована цими зібраннями українських селян, у 1924 р. була створена група євангельських мирян на чолі з адвокатом доктором Романом Морозевичем з Городенки. Вони ставили перед собою далекосяжні цілі: позбутися впливу Риму і побудувати незалежну від Риму українську церкву, яка мала бути заснована на правдах Святого Письма за зразком раннього християнства. У 1925 році розпочалася організована місіонерська діяльність у Східній Галичині. Історик Оскар Вагнер з цього приводу пише: *«Релігійне пробудження українського народу було тісно пов'язане з його національним пробудженням і прагненням до морального оновлення. Послідовники євангельського руху були пройняті впевненістю, що це оновлення може вийти лише з Євангелія»*².

За словами єпископа Теодора Цеклера, Український протестантський рух розпочався у 1924 році. Про це він пише так: *«Одне безсумнівно, в цьому твердо переконані наші українські*

¹ Evangelisches Gemeindeblatt 23 (1926). № 4. S. 57–59,

² Wagner, Oskar: Die evangelische Bewegung unter den Ukrainern (1924–1948). In: Wagner: *Zwischen Völkern Staaten und Kirchen. Zur Geschichte des Protestantismus in Ostmitteleuropa*. Berlin, Bonn 1986.

*протестанти, і в цьому переконані також ті, хто має реальне уявлення про внутрішнє життя цього руху: Це не справа рук людських, а божественні іскри, які його запалили*³.

Значення Теодора Цеклера для розвитку українського протестантського руху полягало в тому, що українці Східної Галичини знайшли взірць для наслідування в діяльності християнської добродієвності станиславівських інституцій та в общинному житті своїх німецьких сусідів. Таким чином, саме зустріч з «живим» християнством призвела до пробудження. Глибинною мотивацією для утворення протестантської церкви був пошук істини Божого слова.

Варто підкреслити, що український протестантський рух не міг спочатку заснувати свою незалежну українську протестантську спільноту. З семи протестантських церков, що перебували під юридичним захистом договору про захист меншин від 28 червня 1919 року, правовий статус мала тільки євангельсько-аугсбурзька церква в Польщі⁴. Таким чином, українські протестанти повинні були приєднатися до однієї з цих існуючих релігійних громад, визнаних державою. «Статті про віросповідання» польської конституції передбачали, що:

(§114) Римо-католицьке віросповідання, яке є релігією переважної більшості народу, займає в державі головне становище серед рівноправних віросповідань. Римо-католицька церква управляє собою відповідно до власних законів. Відносини між державою і Церквою регулюються на основі угоди з Апостольським Престолом, яка підлягає ратифікації Сеймом.

Крім того, відносини між державою та іншими релігійними спільнотами регулюються наступним чином:

*(§115) Церкви релігійних меншин та інші визнані релігійні спільноти керують собою самостійно відповідно до власних законів, які держава не може порушувати, якщо вони не містять положень, що суперечать законодавству. Відносини держави з цими церквами і конфесіями визначаються законом після консультацій з їхніми законними представниками*⁵.

Таким чином, створення окремої української церкви було виключено. Тому, Роман Морозевич звернувся з проханням до Теодора Цеклера у Станиславові, голови Союзу церков євангельсько-аугсбурзького й гелівецького визнання⁶. Він попросив його включити протестантські українські громади до складу церкви, що передбачало б представництво перед польською владою. Т. Цеклер мав взяти на себе протекторат над цими протестантськими українськими громадами в рамках своєї церкви. Метою на майбутнє було створення незалежної української протестантської церкви. Т. Цеклер так описує першу зустріч з Р. Морозевичем на початку 1925 року, яка відбулася в кабінеті Цеклера: *«Ніколи не забуду тієї години, коли цей чоловік вилив мені своє серце. Він розповів мені, що належав до кола молодих українських чоловіків, переважно вчених, які після сумних для українців наслідків світової війни вирішили спрямувати всю свою енергію на відродження свого народу. «Але для нас ясно, – говорив він, – що це вимагає перш за все духовного відродження, і ми віримо, що можемо знайти його в євангельській церкві»*⁷.

Однією з головних проблем була підготовка українських пастирів. Церковне керівництво вимагало від них відмовитися від складання іспитів перед прийняттям на служіння. Завдяки численним заходам Т. Цеклера та Лемпа, євангельська церква в Німеччині була поінформована про український рух і була готова навчати українських кандидатів у Тюбінгені, а згодом

³ Theodor Zöckler: Die evangelisch-ukrainische Bewegung in unserem Lande. In: *Evangelisches Gemeindeblatt*, 34 (1937). Nr. 12. S. 201.

⁴ Oskar Wagner: Die evangelischen Kirchen in Polen. In: Markert (Hg.), Polen, S. 128-137, S. 128-133. – Detailliert aus deutscher Perspektive Alfred Kleindienst / Oskar Wagner: Der Protestantismus in der Republik Polen 1918/19 bis 1939 im Spannungsfeld von Nationalitätenpolitik und Staatskirchenrecht, kirchlicher und nationaler Gegensätze. Marburg 1985 (Marburger Ostforschungen; 42).

⁵ Oskar Wagner: Staat und religiöse Minderheiten in der Republik Polen. In: *Wagner, Zwischen Völkern, Staaten und Kirchen*. S. 129–143, S. 129–130.

⁶ Zöckler hatte 1924 nach dem Tode des 76jährigen Superintendenten Fritsche in Biala dessen Aufgaben übernommen, wurde aber auf eigenen Wunsch aus politischen Erwägungen nie kirchenrechtlich zum Superintendenten ernannt.

⁷ Theodor Zöckler: Die evangelisch-ukrainische Bewegung in Galizien und Wolhynien (1961), S. 144.

в Ерлангені. Крім того, двоє з них отримали можливість вивчати протестантське богослов'я у Варшаві. Т. Цеклер доклав зусиль, щоб забезпечити кошти на це навчання. Він також хотів зробити доступним для цієї мети семінарію кандидатів у Станіславі, де молоді богослови роками проходили частину свого навчання⁸.

Варто наголосити, що українці зазнали значних репресій і нападів з боку польських політиків та влади, а також численні агітації з боку Римо-католицької та греко-католицької церков. На початковому етапі, у 1925 році, преса все ще була прихильною до них. Т. Цеклер повідомляє з цього раннього періоду, що українська преса ще не зайняла негативну позицію. У газеті «Селянський прапор», що виходила у Станіславі, у вересні 1925 року зазначено: *«Євангельський рух в Галичині і поза її межами зростає з кожним днем. За нашими відомостями, цей ріст ґрунтується на змісті чистого Христового вчення, проголошеного цим рухом, і тому не є шкідливим для держави. Ми не сумніваємося, що до нього приєднуються й інші кола нашого народу, якщо цей рух в Станіславі буде продовжувати проголошувати тільки здорову доктрину Євангелії. Тоді він не буде наражатися на жодні непорозуміння з боку політичної влади»*⁹.

Важливу роль у становленні української лютеранської церкви зіграла постать Теодора Ярчука. Теодор Ярчук народився 25 травня 1896 року, в селі Іванків Тернопільського округу Австро-Угорщини (нині Борщівський район, Тернопільська область, Україна) і був молодшою дитиною в родині сільського вїта Івана Ярчука. Першу освіту Теодор отримав у гімназії Франца-Йосифа у Тернополі. Теодор мріяв стати греко-католицьким священником, тому поїхав вивчати богослов'я до Української папської колегії святого Йосафата в Римі.

У 1926 році, приїхавши у відпустку до своєї нареченої – доньки диякона німецької лютеранської церкви Ольги Кісс, він, зайшовши в церкву і поспілкувавшись з доктором Теодором Цеклером, вирішив не повертатися до Риму і поїхав вивчати лютеранство до Німеччини. Він навчався в Тюбінгенському університеті й університеті Ерланген. Через деякий час Теодор попросив батька благословити його на служіння українським лютеранським душпастирем.

Будучи пастиром, Т. Ярчук активно долучився до лютеранської місії. Організаційно лютерани Галичини спершу перебували у спілці з кальвіністами. У 1925 р. було створено Українську Церковну Раду, яку незабаром перейменували в Українську Євангельсько-Авгсбурзьку місійну Раду. Це був крок, завдяки якому лютерани згодом стали самостійними у формі Української Євангельської Церкви Аугсбурзького віровизнання. У той період серед галицьких протестантів виникли деякі суперечки. Зокрема, кальвіністи критикували Теодора Цеклера, з яким Теодор Ярчук тісно співпрацював, адже саме Т. Цеклер очолював Союз євангельсько-авгсбурзького і гельветського визнання. Внаслідок розходжень із названого Союзу виділилася Українська Євангельсько-Реформована Церква – кальвіністи. Втім, певні дискусії не означали повний розрив, бо і в створеній 1927 р. Євангельській місійній раді (Львів) кальвіністи, лютерани та євангельські християни-баптисти були разом. Оформлення конфесійних структур різних протестантських напрямків в Галичині відбувалося поступово.¹⁰

Духовно-національне пробудження жителів Станиславова вплинула на світогляд Теодора Ярчука, сприяло заснуванню ним української лютеранської церкви. Пастир вивчав праці Мартина Лютера і чинив богословський вплив на інших пастирів Церкви. Він був редактором трьох церковних видань (двотижневика «Прозри», газети «Стяг» (заснована в 1931 році і журнал для молоді «Новий Світ»). Випустив українські переклади Малого катехізису і Аугсбурзького віросповідання (1933, редагував Український євангельський служебник (1933) та Український євангельський співаник, підготував до друку Український євангельський требник, а також був автором декількох праць і брошур.

⁸ Wiegand August: Von Theodor Zöcklers Leben und Dienst. In: Die evangelische Diaspora 8 (1926), S. 73–74.

⁹ Zöckler E. Theodor Zöckler und die ukrainische protestantische Bewegung. Herne, 2019. 218 s.

¹⁰ Теодор Ярчук – один з фундаторів українського лютеранства, замордований НКВД.

Для початкового періоду розвитку руху на західноукраїнських землях характерною була схильність провідників організації до спільної діяльності з іншими протестантськими течіями, спорідненими кальвіністам догматично та за напрямками діяльності. 26–27 жовтня 1927 р. у Станіславові відбувся з'їзд провідників кальвіністського, лютеранського та баптистського українських рухів в регіоні. Внаслідок переговорів прийнято постанову про створення Українського Євангельського Об'єднання в Польщі¹¹. Членами місійного Комітету Об'єднання, крім кальвіністів (церковних працівників З. Бичинського, П. Яремка, І. Винничука та активістів з мирян – адвоката Р. Морозовича, професора А. Гусаківського), були лютерани (пастори Т. Ярчук, В. Демчишин, І. Піщук, Я. Кравчук), а також – баптисти (пастори С. Білинський, П. Олишко, Г. Урбан). Про плани входження до ради заявляв і п'ятидесятницький діяч з Волині Дем'ян Гарасевич¹². У структурі Союзу діяв також місійний відділ, який керував справами євангелізації та пропаганди. При ньому в 1927 р. відкрилася Євангельська місійна рада (з центром у Львові), що займалася єкуменізмом.

Маючи такий великий потенціал і богословський, і матеріальний, як і любов до Слова Божого, що була поєднана з любов'ю до українського народу, українське лютеранство за короткий час поширилося і угрунтувалося в Станіславові, Старих Богородчанах, Єзуполі, Маняві, Побережжі, Камінному, Палагічах, Верб'ятині, Лазарівці, Товмачі, Нувочині, Нісколожі, Короснятині, Озерянах, Зарваниці, Антонівці, Борисові, Чорнолізцях, Луцьку.

З повним правом українські лютерани можуть гордитися історією своєї церкви вже навіть через те, що за досить короткий проміжок часу такі особистості, як Теодор Ярчук, бралися до реформації цілого українського життя на основі Слова Божого і прагнули в українській церкві втілити ще й мрію до духовної обнови багатьох поколінь найкращих українських синів і дочок. Безперечно, що доля українського лютеранства склалася б по іншому, якби не захоплення західно-українських земель восени 1939 року радянськими військами, а за тим і арешти душпастирів та brutальне нищення усього українського духовного життя. Так і були заарештовані пастир Теодор Ярчук (восени 1939 року), а з ним і деякі інші пастори. Були відомості, що ще в 1940 році, хоча і мордований і морений голодом, Теодор Ярчук був ще живим у Станіславівській в'язниці, і, без сумніву, проповідував там Слово Боже. За деякими джерелами його було засуджено до десяти років каторги, але, певно що його, як і десятки тисяч інших українських патріотів, священиків, учителів, інженерів, лікарів було замордовано радянським НКВД, коли фашистські війська стрімко просувалися на захід Східної Європи в червні 1941 року. Проте це вже має бути окреме дослідження, яке з волі Божої, автор цього дослідження, має намір почати¹³.

1 вересня 1939 року німецький вермахт вторгся до Польщі і просунувся до річки Сян. Червона армія окупувала Східну Галичину. Всі німці були переселені на підставі договору з Радянським Союзом і повинні були покинути свої домівки. 24 грудня 1939 року зі станції Станіславів відправився останній потяг з німцями. Українці стояли на пероні і махали руками. Вони усвідомлювали, що на них чекає невизначене, темне майбутнє під радянським режимом.

Трагедією для Церкви виявився 1939 рік, коли проповідники українського лютеранства були арештовані і знищені НКВС, література конфіскована, церковні будівлі і майно було націоналізоване, багато прихожан знищено у в'язницях і концтаборах.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Протестантський рух серед українців Станіславівського воєводства був важливим компонентом релігійного життя регіону. Українські протестантські організації виявляли ознаки повноцінних церковних формувань. Окремі з них були активними учасниками суспільно-політичного та культурного життя західноукраїнського суспільства в досліджуваній період. Про масштаби розвитку та значимість

¹¹ Українське Євангельське Об'єднання в Польській Республіці. *Віра і наука*. Коломия, 22 жовтня 1927. Ч. 20. С. 1–2.

¹² Співпраця укр. євангельських груп розгортається. *Віра і наука*. Коломия, 22 лютого 1928. Ч. 4.

¹³ В'ячеслав Горпинчук українська реформація в церковному контексті УСЦАВ першої половини ХХ століття: передумови та історичні особливості. Доповідь Соборові Української Лютеранської Церкви 28 листопада 2002 року.

руху свідчить реакція на його прояви представників домінуючої в регіоні греко-католицької Церкви, різних верств суспільства, а також – політика державних органів влади.

Історія українського протестантизму на території Станиславівського воєводства не знайшла узагальненого висвітлення як у вітчизняних, так і у зарубіжних дослідженнях. Вона фрагментарна, здебільшого представлена у поодиноких працях, де висвітлено лише аспекти діяльності євангельських громад. Тому для об'єктивного комплексного дослідження історії протестантизму в даному регіоні поруч з історіографічним доробком попередників необхідно звернутися до джерельних матеріалів.

Рушійною силою української лютеранської церкви був пастир Теодор Ярчук, який зумів організувати та закласти фундамент у розвитку українського протестантизму. Велика праця була зосереджена на проповіді Божого Слова у населених пунктах Станиславівського воєводства, були організовані місіонерські групи, які брали активну участь у молитовних тижнях, де згодом зароджувалися перші громади. Великою працею почали вважати видавничу діяльність, зокрема Біблії та співаників українською мовою.

Список використаної літератури:

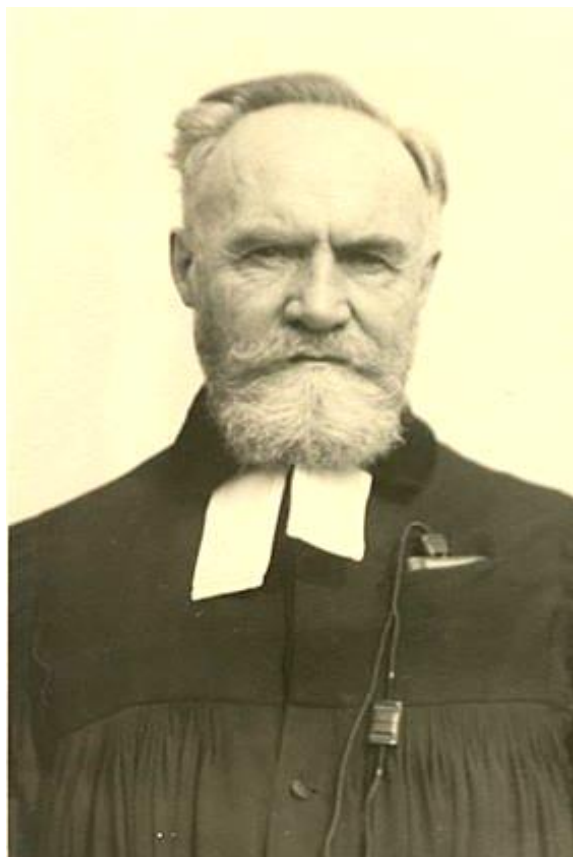
1. Горпинчук В. Українська реформація в церковному контексті УЄЦАВ першої половини ХХ століття: передумови та історичні особливості. *Доповідь Соборові Української Лютеранської Церкви 28 листопада 2002 року*.
2. Мороз В. Теодор Ярчук – один з фундаторів українського лютеранства, замордований НКВД. URL: https://risu.ua/teodor-yarchuk-odin-z-fundatoriv-ukrajinskogo-lyuteranstva-zamordovaniy-nkvd_n104405 (доступно 12.12.2023)
3. Співпраця укр. євангельських груп розгортається. *Віра і наука*. Коломия, 22 лютого 1928. Ч. 4.
4. Українське Євангельське Об'єднання в Польській Республіці. *Віра і наука*. Коломия, 22 жовтня 1927. Ч. 20.
5. *Gemeindeblatt* 23 (1926). № 4. С. 57–59.
6. Kleindienst Alfred / Oskar Wagner: Der Protestantismus in der Republik Polen 1918/19 bis 1939 im Spannungsfeld von Nationalitätenpolitik und Staatskirchenrecht, *Kirchlicher und nationaler Gegensätze*. Marburg 1985.
7. Wagner Oskar: Die evangelischen Kirchen in Polen. In: Markert (Hg.), Polen, P. 128–137, 128–133. Detailiert aus deutscher Perspektive.
8. Wagner Oskar: Staat und religiöse Minderheiten in der Republik Polen. In: Wagner, Zwischen Völkern, Staaten und Kirchen, P. 129–143, 129–130.
9. Wagner, Oskar: Die evangelische Bewegung unter den Ukrainern (1924–1948). In: Wagner: Zwischen Völkern Staaten und Kirchen. Zur Geschichte des Protestantismus in Ostmitteleuropa. Berlin, Bonn 1986.
10. Wagner, Oskar: Die evangelische Bewegung unter den Ukrainern (1924–1948). In: Wagner: Zwischen Völkern Staaten und Kir.
11. Wiegand August: Von Theodor Zöcklers Leben und Dienst. In: *Die evangelische Diaspora*, 8 (1926), P. 73–74.
12. Zöckler hatte 1924 nach dem Tode des 76 jährigen Superintendenten Fritsche in Biala dessen Aufgaben übernommen, wurde aber auf eigenen Wunsch aus politischen Erwägungen nie kirchenrechtlich zum Superintendenten ernannt.
13. Zöckler Theodor: Die evangelisch-ukrainische Bewegung in Galizien und Wolhynien (1961), P. 144.
14. Zöckler Theodor: Die evangelisch-ukrainische Bewegung in unserem Lande. In: *Evangelisches Gemeindeblatt*, 34 (1937) Nr. 12, P. 201.
15. Zöckler E. Theodor Zöckler und die ukrainische protestantische Bewegung. Herne, 2019. 218 p.

References:

1. Horpynchuk V. (2002) *Ukrainska reformatsiia v tserkovnomu konteksti UIeTsAV pershoi polovyny XX stolittia: peredumovy ta istorychni osoblyvosti* [The Ukrainian Reformation in the Church Context of the First Half of the Twentieth Century: Background and Historical Features]. *Dopovid Soborovi Ukrainskoi Liuteranskoj Tserkvy 28 lystopada 2002 roku*. (In Ukrainian).
2. Moroz V. Teodor Yarchuk – ody z fundatoriv ukrainskoho liuteranstva, zamordovanyi NKVD [Theodore Yarchuk, one of the founders of Ukrainian Lutheranism, was murdered by the NKVD]. Available at: https://risu.ua/teodor-yarchuk-odin-z-fundatoriv-ukrajinskogo-lyuteranstva-zamordovaniy-nkvd_n104405 (accessed 12.12.2023).

3. Spivpratsia ukr. yevanhelskykh hrup rozghortaietsia (1928). *Vira i nauka*. Kolomyia, 22 liutoho 1928. Ch. 4. (In Ukrainian).
4. Ukrainske Yevanhelske Obiednannia v Polskii Respublitsi (1927) [Ukrainian Evangelical Association in the Polish Republic.]. *Vira i nauka*. Kolomyia, 22 zhovtnia 1927. Ch. 20. (In Ukrainian).
5. *Gemeindeblatt* 23 (1926). № 4. S. 57–59.
6. Kleindienst Alfred, Oskar Wagner (1985) Der Protestantismus in der Republik Polen 1918/19 bis 1939 im Spannungsfeld von Nationalitätenpolitik und Staatskirchenrecht, Kirchlicher und nationaler Gegensätze. Marburg.
7. Wagner Oskar: Die evangelischen Kirchen in Polen. In: Markert (Hg.), Polen, P. 128–137, 128–133. Detailliert aus deutscher Perspektive.
8. Wagner Oskar: Staat und religiöse Minderheiten in der Republik Polen. In: Wagner, Zwischen Völkern, Staaten und Kirchen, P. 129–143, 129–130.
9. Wagner, Oskar (1986). Die evangelische Bewegung unter den Ukrainern (1924–1948). In: Wagner: Zwischen Völkern Staaten und Kirchen. Zur Geschichte des Protestantismus in Ostmitteleuropa. Berlin, Bonn.
10. Wagner, Oskar: Die evangelische Bewegung unter den Ukrainern (1924–1948). In: Wagner: Zwischen Völkern Staaten und Kir.
11. Wiegand August (1926): Von Theodor Zöcklers Leben und Dienst. In: Die evangelische Diaspora 8.
12. Zöckler hatte 1924 nach dem Tode des 76 jährigen Superintendenten Fritsche in Biala dessen Aufgaben übernommen, wurde aber auf eigenen Wunsch aus politischen Erwägungen nie kirchenrechtlich zum Superintendenten ernannt.
13. Zöckler Theodor (1961). Die evangelisch-ukrainische Bewegung in Galizien und Wolhynien.
14. Zöckler Theodor (1937) Die evangelisch-ukrainische Bewegung in unserem Lande. In: *Evangelisches Gemeindeblatt*, 34. Nr. 12, P. 201.
15. Zöckler E. (2019) Theodor Zöckler und die ukrainische protestantische Bewegung. Herne.

Додаток А

Теодор Цеклер 1867–1949 рр.

Додаток Б

Теодор і Ольга Ярчуки в день їхнього весілля

Додаток В

Село Озеряни. Освячення лютеранської церкви
12 липня 1937 р.

Додаток Г

Фото Теодора Ярчука з кримінальної справи